

«L'AFFAIRE DES TABLEAUX DE BRUGES» EN DE VERMEENDE RESTAURATIE VAN DE VLAAMSE PRIMITIEVEN IN 1902 - 1908

A. JANSENS de BISTHOVEN

Wij hebben in 1966 in dit tijdschrift gewezen op het archiefonderzoek van J.P. Sosson met betrekking tot de restauratie van de schilderijen van de Brugse Primitieven van 1815 tot 1907¹. Een der belangrijkste documenten die Sosson aldaar (gedeeltelijk) publiceerde was het bestek d.d. 21 november 1902 van de Brusselse restaurateur Paul Buéso : «Devis pour la restauration de quelques tableaux anciens du Musée communal de Bruges»². In dit bestek wordt de toestand beschreven van 21 schilderijen met onderscheidenlijk de restauratievoorstellen. Men begrijpt dat het belang van dit document grotendeels afhankelijk is van de kennis die men heeft van de werkelijke uitvoering van de restauraties. Terecht stelt Sosson de vraag : «quels furent les tableaux restaurés par Paul Buéso ? Aussi extraordinaire que cela puisse paraître, il est difficile de le préciser». Evenwel, aldus Sosson, omdat het niet denkbaar is dat zó beroemde meesterwerken niet zouden behandeld zijn geweest — des te meer daar hun herstelling sedert 1856 met de gekende wederwaardigheden aan de orde was — zijn wij

1. Boekbespreking van : J.P. SOSSON, *Les Primitifs Flamands de Bruges. Apports des Archives contemporaines (1815-1907)*, Brussel 1966, in : *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*, dl. CIII (1966), blz. 209-213.

2. J.P. SOSSON, a.w., blz. 133-136. In het raam van zijn studie beperkt tot de Vlaamse Primitieven, vermeldde de auteur 8 op 21 van de betrokken schilderijen. Zie ook Doc. 4.

geneigd aan te nemen dat ze toen gerestaureerd werden³.

Welnu dit is niet het geval geweest. Paul Buéso heeft in 1902-1908 (noch later) geen enkel van de meesterwerken van de Vlaamse Primitieven uit het Brugs museum hersteld. Van het bestek van 1902 (Doc. 4) zijn het juist de voornaamste taferelen die aan de restauratie ontsnapten, ingevolge de principiële bezwaren en de strakke houding van het Brugs bestuur. Dit is thans duidelijk aan het licht gekomen door het opduiken van een reeks documenten waarop onderhavige bijdrage voornamelijk steunt⁴.

Na de sluiting op 15 september 1902 van de beroemde tentoonstelling «des Primitifs Flamands et d'Art ancien» achtte de mede-initiatiefnemer en voorzitter van de onderneming, baron Kervyn de Lettenhove zich verplicht een aantal schilderijen te doen restaureren. O.m. veerde de Boodschap van Jan Memling, toebehorende aan prins Anton Radziwill (Berlijn) in gehavende toestand⁵. Ook de Geboorte van Onze-Lieve-Vrouw uit de Sint-Niklaaskerk te Diksmuide⁶ was zeer beschadigd (Doc. 3). Per briefkaart d.d. 6 oktober 1902 had baron Kervyn de restaurateur Paul Buéso naar Brugge ontboden om een hele reeks dringende herstellingen uit te voeren⁷. Dit is het begin van een reeks gebeurtenissen die zullen leiden tot de restauratie van een aantal zestiende eeuwse schilderijen uit het tegenwoordige Groeningemuseum en tot een proces dat de restaurateur tegen de stad Brugge inspande.

3. J.P. SOSSON, a.w., blz. 39. Dit werd reeds sterk betwijfeld, cf. A. JANSSENS de BISTHOVEN, Stedelijk Museum voor Schone Kunsten (Groeningemuseum) Brugge, met medewerking van M. BAES-DONDEYNE en D. DE VOS, Brussel 1981, blz. 116 (1902 en na 1902), blz. 144 (1902-03), blz. 209 (1902, 1907 en 1908).

4. Deze documenten, die wij in bijlage nader beschrijven, heten wij hierna het Dossier Theophile Goethals, in afkorting D.Th.G.

5. Nr. 85 van de catalogus van 1902, blz. 36, thans in het bezit van het Metropolitan Museum of Art te New York (Robert Lehman Collection).

Een omstandige biografie alsmede de bibliografie van Henri Kervyn de Lettenhove door N.N. HUYGHEBAERT is verschenen in de *:Biographie Nationale publiée par l'Académie Royale...* dl. 39, Brussel 1976.

6. Middenpaneel van een onvolledig bewaarde triptiek thans en sedert 1903 in het Brugs museum. Toegeschreven aan een anoniem uit West-Vlaanderen eerste helft 16de eeuw. Cf. D. DE VOS, *Stedelijke Musea Brugge. Catalogus Schilderijen 15de en 16de eeuw*, Brugge 1979, blz. 66-67.

7. D.Th.G. nr. 30.

Paul Buéso, «expert, restaurateur de tableaux»⁸ genoot het vertrouwen van de Brusselse kunstmiddens, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België en Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (K.C.M.L.)⁹. Te Brugge ingeleid door baron Kervyn — die ook corresponderend lid was van gezegde Commissie — zal Buéso van de gelegenheid gebruik maken om goede betrekkingen aan te knopen met de Brugse conservator Eugène Copman. Reeds op 7 oktober verwittigt hij hem dat hij van baron Kervyn «de toelating heeft verkregen de Memling van Prins Radziwill in perfekte staat te stellen». Hij stelt hem voor schilderijen van het Brugs museum te restaureren «zonder er een geldkwestie van te maken». Hij zou eerst zijn kunde bewijzen met gratis twee schilderijen van Quentin Metsys¹⁰ in orde te brengen (Doc. 1). Spoedig blijkt dat de intentie bij wijze van proef eerst kosteloos te presteren alleen tot introductie heeft gediend — of werd dit door conservator Copman niet aanvaard? — want op 20 oktober laat Buéso een bestek ten bedrage van 600 frank geworden voor de restauratie van zes panelen waaronder de Gierigaard en de Dood tegen 200 frank (Doc. 2). Overigens moet Copman hem een algemeen verslag en prijsofferte hebben gevraagd voor de restauratie van de meesterwerken en andere schilderijen. Of werd dit stuk op eigen initiatief opgesteld of nog — en dit lijkt waarschijnlijk — op ingegeven van baron Kervyn¹¹? Hoe dan ook, dit wordt het bestek van 21 november 1902 dat wij hierboven reeds aanhaalden. Dit belangrijk bestek (Doc. 4) betreft volgende werken¹²:

I. Jan Van Eyck, Madonna met Kanunnik Joris van der Paele (0.161)	1.800
II. Hans Memling, Moreeltriptiek (O.91)	1.500

8. D.Th.G. o.m. nr. 19 en nr. 94.

9. Cf. J.P. SOSSON, *a.w.*, blz. 154, doc. 70. L. Cardon, lid van beide instellingen, noemt Buéso «notre homme de confiance».

10. Het betreft in feite de Gierigaard en de Dood van Jan Provoost.

11. Cf. D. Th.G. nr. 02.

12. In de volgorde en met de nummering van het bestek, doch schildersnamen en titels naar de laatst verschenen museumcatalogus, D. DE VOS, *a.w.*, Tussen haakjes de inventarisnummers.

«l'Affaire des tableaux de Bruges»

III. Gerard David, Doop van Christus (0,35)	800
IV. Hugo Van der Goes, Dood van Onze-Lieve-Vrouw (0.204)	500
V. Gerard David, Oordeel van Cambyses (Aanhouding) (0.40)	600
VI. Gerard David, Oordeel van Cambyses (Villing) (0.40)	600
VII. Pieter Pourbus, Laatste Oordeel (0.110)	1.000
VIII. Pieter Pourbus, Portret van Jan van Eyerwerve (0.108)	150
IX. Pieter Pourbus, Portret van Jacquemine Buuck (0.109)	250
X. Jan Provoost, Laatste Oordeel (0.117)	300
XI. Jacob Van den Coornhuse, Laatste Oordeel (0.154)	350
XII. Lanceloot Blondeel, De H. Lucas schildert het portret van O.-L.-Vrouw (0.18)	250
XIII. Lanceloot Blondeel, navolger eerste helft 16de eeuw, Legende van de H. Joris (0.215)	500
XIV. Cornelis Van Cleve ¹³ , Heilige Familie met Elisabeth en Johannes (0.375)	100
XV. Pieter Claeissens de Jonge, Allegorie van de vrede in de Nederlanden in 1577 (0.24)	400
XVI. Anoniem Brugs, begin 16de eeuw, vier tafereelen uit de legende van de H. Joris (0.214)	400
XVII. Anoniem Brugs, begin 16de eeuw, vier tafereelen uit de legende van de H. Joris (0.214)	400
XVIII. ¹⁴ Jan Provoost ¹⁵ , De gierigaard en de dood (0.218)	

13. In het bestek van Buéso : Lambert Lombard.

14. De schilderijen vermeld onder XVIII, XIX, XX en XXI komen reeds voor in het eerste bestek, d.d. 20 oktober 1902 (te zamen 600 frank).

XIX. ¹⁴ Jan Provoost ¹⁵ , Schenker met de H. Nicolaas en zijn vrouw met de H. Godelieve (0.216-217)	200
XX. ¹⁴ Anoniem Brugs, eerste kwart 16de eeuw ¹⁶ , Aan-bidding der Koningen, de Weduze (0.213)	
XXI. ¹⁴ Anoniem Brugs, eerste kwart 16de eeuw ¹⁵ , Aan-bidding der Herders, de profeet Elisa (0.212)	400

Het is duidelijk dat baron Kervyn sedert 1902 de publieke opinie beroert met zijn geschriften en redevoeringen waarin hij de zorgeloosheid van het stadsbestuur aan de kaak stelt. In zijn open brief van februari 1903, gericht tot het College van Burgemeester en Schepenen klaagt hij de slechte toestand aan van de Vlaamse Primitieven en hun onwaardige en gevaarlijke bewarings- en tentoonstellingskondities¹⁷. In dit pamflet pubiceert hij ook brieven die hij klaarblijkelijk heeft gesolliciteerd van een aantal conservators en deskundigen. Deze wijzen vooral — en praktisch eensgezind — op de slechte toestand van het Van der Paele — paneel van Jan Van Eyck en de vele gebreken van het Academiemuseum. De schepen voor Schone Kunsten, Joseph Schramme dient baron Kervyn van antwoord in een andere brochure, waarop deze laatste opnieuw repliceert¹⁸.

Het schepencollege kon wel niet anders dan rekening te houden met de opgeruide opinie. Huiverig tegenover ingrijpende restauraties, kon het evenwel wel gedogen dat enkele noodzakelijke behandelingen door een ambachtsman die het bewijs zou leveren van zijn bekwaamheid, zouden uitgevoerd worden. In ieder geval zal het stadsbestuur de restauraties slechts druppelsgewijze laten gebeuren en voorrang geven aan de minst belangrijke schilderijen.

15. In het bestek van Buéso : Quentin Metsys.

16. In het bestek van Buéso : Josse Van Cleve.

17. H. KERVYN de LETTENHOVE, *Lettre adressée au Collège des Bourgmestre et Echevins de la ville de Bruges*, Brugge 1903. In bijlage zijn hier opgenomen brieven van Ch. L. Cardon, A.J. Wauters, dr. Bredius, Lafenestre, C. Benoit, J. De Vriendt, G. Hulin, H. von Tschudi, J. Weale, H. Hymans en A. Beernaert.

18. Jos. SCHRAMME, *Lettre adressée à Mr. le Baron H. Kervyn de Lettenhove*, Brugge 1903. H. KERVYN de LETTENHOVE, *Réponse adressée à Monsieur J. Schramme échevin des beaux-arts de la ville de Bruges*, Brugge 1903.

«l'Affaire des tableaux de Bruges»

Op 13 januari 1903 bestelt het bestuur¹⁹ de restauratie van de schilderijen reeds vermeld in het eerste bestek van 20 oktober 1902 (Doc. 2)²⁰. Van zijn kant zal Buéso erop staan het totaalprogramma te mogen uitvoeren. Inderdaad zet hij een ploeg in van twee à drie helpers en de tewerkstelling te Brugge is niet renderend indien slechts een paar onbelangrijke schilderijen worden ter hand genomen. Intussen is Buéso ook in contact getreden met de kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge om er de Verheerlijking van Gerard David te mogen restaureren. Ook de Mater Dolorosa van Adriaan Isenbrant zal hij aldaar herstellen²¹.

Omdat het stadsbestuur op zijn standpunt blijft en eist dat eerst de zes schilderijen van het bestek van 20 oktober 1902 zouden worden afgewerkt, terwijl Buéso zijnerzijds de volledige bestelling wenst te ontvangen vóór hij begint te werken, blijft de zaak aanslepen tot in 1905 ! De restaurateur belooft de zes schilderijen tegen het begin van 1905 te herstellen om dan voorts te werken gedurende meerdere maanden. Evenwel op voorwaarde dat de stad het gehele bestek laat uitvoeren, want «pour des travaux secondaires et d'un prix minime, je ne puis me tenir à la disposition de la ville avec et y compris mon personnel d'artistes et d'ouvriers» (Doc. 5). Pas op 8 oktober 1905 heeft Buéso de rekening ten bedrage van 600 frank voor de restauratie van de schilderijen van het bestek van 20 oktober 1902 aan het bestuur toegezonden (Doc. 6). Kort nadien ontvangt hij de betaling²². Anderhalfjaar verloopt nu vóór Buéso een nieuwe bestelling mag boeken. De tentoonstelling van het Gulden Vlies moet op 15 juni 1907 geopend worden en het schilderij van Pieter Claeissens dat er moet prijken, zogenaamd het Verdrag van Doornik (Allegorie van de vrede in de Nederlanden in 1577, nr. XV van het bestek van 21 november 1902) moet tijdig behandeld worden²³.

19. D.Th.G. nr. 38.

20. Zie voetnoot 14.

21. Deze restauraties gebeuren onder toezicht van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, cf. D.Th.G. nrs. 40 (verso) en 42 (verso). Cf. J.P. SOSSON, *a.w.*, documenten 59, 60 en 61, blz. 137-139.

22. D.Th.G. nr. 51 verso.

23. D.Th.G. nr. 58 (d.d. 12.3.07).

Aldus heeft baron Kervyn de wagen opnieuw aan het rollen gebracht. Op 10 december 1906 was de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen in het Museum op bezoek geweest om er de schilderijen van Van Eyck en Memling (nrs. I en II van het bestek) te onderzoeken²⁴. Kort nadien publiceerde Ch. L. Cardon in «L'Art Moderne» het beruchte artikel «Les chefs d'œuvre de l'Académie des Beaux-Arts de Bruges menacés d'une ruine complète»²⁵.

Op de gemeenteraadvergadering van 5 januari 1907 interpelleert daarover raadslid Vansteenkiste. Burgemeester Visart de Bocarmé stelt de zaken op punt²⁶. Intussen heeft de K.C.M.L. haar richtlijnen i.v.m. de restauraties zoals voorzien in het bestek Buéso, aan de Gouverneur van West-Vlaanderen medegedeeld. Alles wat Buéso voorstelde (12 november 1902 !) lijkt haar nuttig voor de bewaring van twee betrokken schilderijen van Jan Van Eyck en Hans Memling. Evenwel moet Buéso, voor wat het schilderij van Van Eyck betreft, eerst langs de voeg tussen de twee planken, op een kleine oppervlakte van enkele vierkante centimeters, een proef uitvoeren, teneinde de oude retouches weg te nemen, de verfdelen die opsteken te fixeren en het schilderwerk te reinigen. Daarbij wordt unaniem door de K.C.M.L. gevraagd dat haar corresponderend lid baron Kervyn de Lettenhove «dont la compétence est connue» verzocht zou worden toezicht uit te oefenen op alle behandelingen die de schilderijen van het Brugs Museum zullen ondergaan²⁷.

Maar het stadsbestuur van Brugge oordeelt er anders over. Bepaalde behandelingen die Buéso voorstelt en de K.C.M.L. in principe goedkeurt, zoals het wegnemen van vroegere overschilderingen

24. D.Th.G. nr. 52.

25. *L'Art Moderne, Revue critique hebdomadaire*, 26e, jg., nr. 52, 30.12.106, blz. 411-412. Gepubliceerd door J.P. SOSSON, a.w., blz. 200-201.

26. Zie daarover *L'Etoile Belge*, 9.1.07 (Bruges, Correspondance particulière de l'Etoile Belge. Bruges 5 janvier. Au conseil communal. Notre Musée d'art ancien. Un violent incident). Cf. D.Th.G. nr. 53 *Le Soir*, 13.1.07 (Le Musée de Bruges) Cf. D.Th.G. nr. 54.

27. J.P. SOSSON, a.w., blz. 140, doc. 62.

«l'Affaire des tableaux de Bruges»

mogen niet uitgevoerd worden²⁸. Inzake restauratie van oude schilderijen blijft men te Brugge uiterst voorzichtig. In 1907 huldigt men nog de beginselvastheid die zich reeds dertig jaar voordien zo betekenisvol uitte in een brief (3.2.1877) gericht tot de Minister van Binnenlandse Zaken²⁹. Toen was het de Brusselse restaurateur Charles De Brou die wenste de Brugse meesterwerken van de Vlaamse Primitieven te restaureren.

Blijkbaar orkestreerde baron Kervyn de gehele campagne tegen het Brugs bestuur. Op 20 februari 1907 verzoekt hij Buéso hem de opgave te laten geworden «des tares de toutes sortes relevées sur les tableaux suivants du musée de Bruges : Grand Van Eyck, 1 Memling, 3 G. David, 3 Pourbus, Claeissens (Convention de Tournai) (Doc. 7). Vooral de restauratie van laatst vernoemd schilderij bekommert hem, zoals reeds gezegd. Om te bekomen dat dit zou worden uitgevoerd ziet het stadsbestuur zich verplicht einde april 1907, de bestelling aan Buéso te verruimen opdat deze zich eindelijk aan het werk zou zetten. Bij brief van 23 april 1907 wordt aan Buéso gevraagd over te gaan tot de herstelling van de nummers I, II, VII, IX en XIII van het bestek van 1902 en tot de door de K.C.M.L. gevraagde proef beperkt tot enkele vierkante centimeters op het Van der Paele-paneel (Doc. 8). Een herinnering volgt reeds op 27 april³⁰. Buéso antwoordt op 11 mei dat hij het nodige materieel en de benodigheden — in negen grote kisten³¹ — naar Brugge heeft verstuurd, maar dat hij er wel op rekent alle aangeduide schilderijen tegelijk te mogen restaureren, omdat het hem niet mogelijk is te Brugge gedurende meerdere weken te verblijven, vergezeld van twee of drie helpers, indien het er om gaat het ene werk na het andere te behandelen (Doc. 9).

Op 26 juni 1907 laat Buéso aan conservator Copman weten dat hij het werk — schilderij per schilderij — niet kan voortzetten en dat het College hem de volledige verrichtingen voorzien in het bestek

28. J.P. SOSSON, *a.w.*, blz. 142-143, doc. 63.

29. Cf. A. JANSSENS de BISTHOVEN, *a.w.*, blz. 210, J.P. SOSSON, *a.w.*, blz. 123-127, doc. 54.

30. D.Th.G. nr. 63.

31. D.Th.G. nr. 64.

van 1902 moet bestellen³². Copman zal bij het bestuur hebben aangedrongen want op 29 juni laat het College aan Buéso weten dat nog vier te restaureren schilderijen door de heer Copman zullen aangeduid worden. Hier ontstaat misverstand. Het College bedoelt klaarblijkelijk vier schilderijen uit het bestek van 1902, Copman duidt (moedwillig ?) slechts één schilderij uit het bestek aan (t.w. nr. XIV) en drie andere schilderijen (Doc. 10, bijvoegsel)³³:

- XXII. Bernard Van Orley, omgeving, Legende van de H. Rochus (0.225).
- XXIII. Anoniem Westvlaams (?), eerste helft 16de eeuw, Ontmoeting bij de Gouden Poort (rechterluik van de Geboorte van Onze-Lieve-Vrouw) (0.372).
- XXIV. Abraham Janssens, H. Drievuldigheid (0.374)³⁴.

Na jaren vertraging vorderen de restauratiewerken thans vrij vlot. Ze moeten naar de richtlijnen van conservator Copman gebeuren³⁵. Overigens is de baas restaurateur Buéso praktisch nooit ter plaatse. Zijn helpers presteren op hun eigen houtje in goede vestandhouding met Copman, bij zover dat, zoals zal blijken, deze ook de praktijk van restaurateur begint te beoefenen. Hij heeft er zijn werk van gemaakt de overschilderingen op het Laatste Oordeel van Pourbus met een mesje weg te krabben. Op 13 september 1907 worden de restauratiewerken op bevel van het bestuur stopgezet³⁶. Wat was er gebeurd ?

Rond 8 september 1907 waren de heren Cardon (Brussel) en Hofstede de Groot (Nederland) in het museum op bezoek geweest. Beiden waren lid van comités van de lopende Gulden-Vliestentoonstelling. Ze verwittigen baron Kervyn dat men in het Museum

32. D.Th.G. nr. 68.

33. Titels en toeschrijvingen naar de tegenwoordige gegevens, alsmede inventarisnummers, zie voetnoot 12.

34. Conservator Copman en restaurateur Buéso zien in deze H. Drievuldigheid «le Christ et un dignitaire de l'Eglise».

35. D.Th.G. nr. 58.

36. D.Th.G., nrs. 73 en 74.

«l'Affaire des tableaux de Bruges»

bezig is bepaalde schilderijen met messen te behandelen...³⁷. Baron Kervyn gaat zich van de feiten vergewissen. Het bestuur legt de werken stil. Buéso protesteert. In een brief aan Copman, klaagt hij het optreden aan van de heer Daled («votre mandataire») die toeliet dat baron Kervyn — zoals later zal blijken — de retouches van een schilderij wegveegde om aan het licht te brengen dat Copman de panelen mishandelde (Doc. 11).

I.v.m. «l'affaire des tableaux de Bruges» wenst Kervyn thans van Buéso te vernemen in welke mate Copman zelf restauratiewerken uitvoerde³⁸. Maar hoofdrestaurateur Buéso is zelf niet op de hoogte. Hij belast de ploegbaas J. Berlin de vragen te beantwoorden (Doc. 12)³⁹. Uit dit alles blijkt dat conservator Copman het Laatste Oordeel van Pourbus zelf volledig heeft gerestaureerd: oude overschilderingen weggekrabt, de leemten gemastiekt en de retouches aangebracht. Buéso wordt met zijn werklieden door de K.C.M.L. ontboden om uitleg te verstrekken⁴⁰.

Het officieel tijdschrift van de K.C.M.L. haalt zeer omstandig de Brugse gebeurtenissen aan en de daarop volgende tussenkomst van de Commissie bij het stadsbestuur, via de gouverneur van West-Vlaanderen. De handelwijze van conservator Copman en vooral het feit dat hij twee schilderijen van Pourbus, het Laatste Oordeel en het Portret van Jacquemine Buuck, met een mes heeft bewerkt, wordt streng afgekeurd. Het feit ook dat baron Kervyn niet werd verwittigd van deze behandelingen. Ook het antwoord van het stadsbestuur verschijnt in het Bulletin. Het bestuur betreurt het tenzeerste dat de heren Buéso en Copman de gegeven richtlijnen niet hebben nageleefd. Alleen de heer Buéso was met de restauratie belast, dewelke moest gebeuren overeenkomstig het bestek van

37. D.Th.G. nr. 75.

38. D.Th.G., nr. 82.

39. Cf. D.Th.G. nr. 84.

40. D.Th.G. nr. 86.

41. *Bulletin de la Commission Royale des Monuments*, 1907, blz. 134 (brief van de voorzitter van de K.C.M.L., Ch. Lagasse de Locht aan de gouverneur van West-Vlaanderen), blz. 138 (aansluitend verslag van de K.C.M.L. gericht tot de gouverneur van West-Vlaanderen). Cf. D.Th.G. nrs. 87 en 89.

21 november 1902. Deze restaurateur schoot zwaar tekort aan zijn plicht en in het vertrouwen dat het bestuur in hem had gesteld, door te gedogen dat de conservator zich persoonlijk met deze restauratie bezighield en oude overschilderingen verwijderde... Het stadsbestuur heeft aan de conservator verboden nog op eender welke wijze tussen te komen in de restauratiewerken en stelt zich voor de heer dela Censerie af te vaardigen om in het vervolg op deze werken toezicht te houden⁴².

Op 24 december 1907 verzoekt het stadsbestuur Buéso de restauratiewerken te hervatten⁴³. Omdat de grote zaal van de Academie niet beschikbaar is vóór 15 maart 1908, lijdt de zaak opnieuw vertraging⁴⁴. Pas op 2 april begeeft Buéso zich naar Brugge waar de heer Copman hem ontvangt in gezelschap van de heren dela Censerie, Vander Meersch en De Meyer. Het stadsbestuur ontvangt een nieuwe protestbrief van de K.C.M.L. omdat alleen de officiële afgevaardigden dela Censerie en Kervyn het recht hadden aanwezig te zijn⁴⁵. Op 1 juni 1908 stuurt het stadsbestuur een nieuwe brief naar Buéso om hem te verzoeken de restauratiewerken tegen 15 juli te beëindigen. Wat het paneel van Van Eyck betreft moet de kleine proef om langs de voeg overschilderingen te verwijderen *niet* uitgevoerd worden⁴⁶. Op 15 juli kan Buéso melden dat de voorziene werkzaamheden volledig beëindigd zijn en vraagt of hij nu het overige mag uitvoeren. Aangezien hij vanaf 15 oktober te Valenciennes vijfhonderd schilderijen te behandelen heeft, zouden de werkzaamheden te Brugge een grote vertraging kunnen ondergaan⁴⁷.

42. *Bulletin a.w.*, 1907, blz. Cf. D.Th.G. nr. 90.

Over Louis dela Censerie, directeur der stadswerken te Brugge, lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten zie L. DEVLIEGHER, in : *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel 1964, blz. 308.

43. D.Th.G. nr. 95, cf. ook nrs. 94 en 96.

44. D.Th.G. nrs. 100, 101 en 102.

45. D.Th.G. nr. 106.

46. D.Th.G. nr. 110.

47. D.Th.G. nrs. 118 en 122.

48. *Bulletin de la Commission...*, a.w., 1908, blz. 77.

«l'Affaire des tableaux de Bruges»

De K.C.M.L. komt op 13 augustus 1908 de gerestaureerde schilderijen onderzoeken en betuigt haar tevredenheid. Een eindvernis zal in de loop van 1909 aangebracht worden. Terloops wordt door de leden opgemerkt dat het Portret van Margareta Van Eyck op onfatsoenlijke wijze is tentoongesteld, t.w. op een grond van geel fluweel ingelijst met zwart en goud hetgeen de ongelukkige toestand nog aksentueert.

De faktuur die Paul Buéso op 31 augustus 1908 naar het College van Burgemeester en Schepenen stuurt⁴⁹ zal zowel door het stadsbestuur als in de schoot van de K.C.M.L. betwist worden. De bezwaren betreffen vooreerst het in rekening brengen van volgende restauratiewerken die niet waren besteld noch voorzien in het bestek van 21 november 1902 : de drie schilderijen die Copman einde juni 1907 buiten het bestek heeft aangeduid (zie blz.204) ; supplementen voor meerwerk aan de schilderijen uit het bestek : nrs. X (Pourbus, 400 fr. in meer), XII (Blondeel, 200 fr. in meer), XV (Claeissens, 400 fr. in meer), XVI en XVII (Anoniem, Legende van de H. Joris, 200 fr. in meer). Wat het bestuur overigens bepaald dwars zit is het feit dat het restauratiewerk van Copman gefactureerd wordt (nr. X, faktuur : nr. 2).

Bij de K.C.M.L. is men bijzonder wrevelig bij het lezen in de faktuur van volgende post (nrs. XVI en XVII, faktuur : nr. 6) : «Après restauration complète en 1907, sans aucune autorisation et en mon absence, un membre du Comité de la Société des Amis du Musée a procédé à des nettoyages aussi inopportuns que maladroits — supplément pour remise en état 200 francs» (Doc. 14, nr. 6A). Aldus wordt het optreden van baron Kervyn, afgevaardigde van de Commissie, afgekeurd en gehekeld hetgeen geenszins kan aanvaard worden⁵⁰. De restaurateur Buéso wordt door de voorzitter van de K.C.M.L., Lagasse de Locht op zondag 4 april 1909 bij hem thuis ontboden. Hij mag zich doen vergezellen door zijn

49. D.Th.G. nrs. 125, 126 en 127.

50. D.Th.G. nrs. 134 en 135. In een brief gericht tot de gouverneur van West-Vlaanderen, d.d. 25.5.1909, schrijft de voorzitter van de K.C.M.L., betreffende de faktuur van Buéso : «ce document est rédigé de façon à porter atteinte à la considération de notre collège et à celle de notre collègue Mr. le Baron Kervyn de Lettenhove», D.Th.G., nr. 20.

raadgever, de Brugse advocaat Vander Meersch (corresponderend lid van de K.C.M.L.). Ingevolge dit onderhoud zal Buéso een nieuwe faktuur bezorgen waarvan de onderscheidene bedragen ongewijzigd zullen blijven maar de tussenkomst van derden in de restauratiewerken niet meer zal worden aangehaald⁵¹.

Omdat de stad blijft weigeren de faktuur ten bedrage van 7.900 frank te betalen — en alleen bereid is 3.500 fr. neer te tellen nl. voor de bestelde en uitgevoerde werken — doet Buéso haar een proces aan. De dagvaarding is van 12 augustus 1910. Hij eist de betaling van 7.900 fr. en bovendien 25.000 fr. schadevergoeding wegens verbreking van een mondelinge overeenkomst betreffende uit te voeren restauratiewerken⁵². De stad wordt op 27 december 1911 veroordeeld tot het betalen van 5.700 fr. De hoofdsom van 7.900 r. heeft de rechtsbank verminderd met 2.200 fr. zijnde het bedrag van de subsidies die de stad niet heeft kunnen vorderen wegens het uitvoeren door Buéso van werken die niet waren besteld. Maar de rechtsbank houdt het er voor dat de uitgevoerde restauratiewerken voor de stad een verrijking betekenen, hetgeen op zijn minst betwistbaar is. Overigens heeft de stad alle subsidies aangevraagd ook voor de niet bestelde werken, zodat de argumentatie van de rechtsbank als totaal verkeerd voorkomt. De stad gaat dan ook in beroep, maar wegens de uitbetaling in mei 1913 van de toelage van het Rijk (en van de Provincie) berekend op het totaalbedrag van 7.900 fr. werd de zaak onder de partijen op deze basis beslecht. Dit laatste document⁵³ «Note communiquée au Département des Beaux-Arts», gevoegd bij de nota van de zitting in beroep en vermoedelijk opgesteld door D. Poelman (Gent), pleitbezorger voor de stad, geeft een kernachtig relaas van het geheel der feiten die in deze bijdrage werden aangehaald.

Maar de essentiële vraag die tenslotte gesteld moet worden, betreft de noodzakelijkheid die in 1902-1908 al dan niet bestond de meesterwerken van de Primitieven te restaureren. Voor baron Kervyn en zijn aanhangers, o.m. de K.C.M.L., moesten deze schilderijen

51. D.Th.G. nrs. 20, 136 en 137.

52. D.Th.G. nr. 09.

53. Ib.

dringend en noodzakelijk behandeld worden omdat ze letterlijk aan het vergaan waren. Het stadsbestuur hield het been stijf en schoof de restauratiewerken systematisch op de lange baan, tot ze niet meer ter sprake kwamen. Het antwoord op de essentiële vraag is gemakkelijk te geven. Het paneel van Hugo van der Goes, de Dood van Onze-Lieve-Vrouw, vertoont nog steeds de beschadigingen («les tares de toutes sortes» van baron Kervyn) die Buéso in 1902 zou wegwerken. Het schilderij is gezond gebleven en behoeft nog steeds geen dringende restauratie. De overige Primitieven (Van Eyck, Memling, David) werden pas dertig jaar nadien (in 1933-35 door J. Van der Veken) gerestaureerd. Ze waren in 1902 zeker niet aan een totale destructie toe.

Deze verantwoording zal hierin volgen. In maart 1903, nadat de belangrijke restauratietaken al waren uitgevoerd, gaf de burgemeester de voorlopige rapporten van de restauratoren aan de gemeenteraad. De eerste rapporten betreftende de Sint-Janscyt werden bekroond met de hoge prijs van vijf miljoen francs (de tweede prijs bedroeg vier miljoen francs). De andere rapporten waren niet goed genoeg om deze prijs te verdienen. De belangrijkste oorzaak hiervan was de uiterst grote moeite die de restauratoren deden om de oude beschadigingen te verwijderen. De bouwmeesters vonden dat dit een heel onnauwkeurige methode was en dat de restauratoren de oude beschadigingen alleen maar wisten te ontdekken door de verf te verwijderen. Ze vonden dat de restauratoren veel te veel moeite deden om de oude beschadigingen te verwijderen. De restauratoren waren de eerder genoemde rapporten uiterst positief tegemoetgekomen. Ze vonden dat de restauratoren de oude beschadigingen goed hadden verwijderd. Ze vonden dat de restauratoren de oude beschadigingen goed hadden verwijderd.

⁴⁰ D.F.B.O. nr. 423, 126 en 423.

⁴¹ D.F.B.O. nr. 424 en 426. In een brief geschreven aan de procureur van Justitie stelt Buéso dat zijn medewerkers van de restauratietaken gebruik hebben gemaakt van de voorlopige rapporten van de restauratoren. De rapporten van de restauratoren waren bestemd voor de gemeenteraad. De restauratoren waren bestemd voor de gemeenteraad.

BIJLAGE

Lijst van de gerestaureerde en niet gerestaureerde schilderijen.

1. Bestek van 21 november 1902 (Doc. 4)

- I. Jan Van Eyck, Madonna met Kanunnik Joris Van der Paele (0.161). — *niet gerestaureerd*
- II. Hans Memling, Moreeltriptiek (0.91). — *niet gerestaureerd*
- III. Gerard David, Doop van Christus (0.35). — *niet gerestaureerd*
- IV. Hugo Van der Goes, Dood van Onze-Lieve-Vrouw (0.204). — *niet gerestaureerd*
- V. Gerard David, Oordeel van Cambyses (Aanhouding) (0.40). — *niet gerestaureerd*
- VI. Gerard David, Oordeel van Cambyses (Villing) (040). — *niet gerestaureerd*
- VII. Pieter Pourbus, Laatste Oordeel (0.110). — *gerestaureerd 1908 door Copman, zie faktuur (Doc. 14) nr. 2 en 2 A*
- VIII. Pieter Pourbus, Portret van Jan van Eyerwerve (0.108). — *niet gerestaureerd*
- IX. Pieter Pourbus, Portret van Jacquemine Buuck (0.109). — *gerestaureerd 1908, zie faktuur (Doc. 14) nr. 3*
- X. Jan Provoost, Laatste Oordeel (0.117). — *niet gerestaureerd*
- XI. Jacob Van den Coornhuse, Laatste Oordeel (0.154). — *niet gerestaureerd*
- XII. Lanceloot Blondeel, De H. Lucas schildert het portret van O.-L.-Vrouw (0.18. — *niet gerestaureerd*
- XIII. Lanceloot Blondeel, navolger eerste helft 16de eeuw, Legende van de H. Joris (0.215). — *gerestaureerd 1908, zie faktuur (Doc. 14) nr. 4*
- XIV. Cornelis van Cleve, Heilige Familie met Elisabeth en Johannes (0.375). — *gerestaureerd 1908, zie faktuur (Doc. 14) nr. 10*
- XV. Pieter Claeissens de Jonge, Allegorie van de Vrede in de Nederlanden in 1577 (0.24). — *gerestaureerd 1907, zie faktuur (Doc. 14) nrs. 1 en 1 A*
- XVI. Anoniem Brugs, begin 16de eeuw, vier taferelen uit de legende van de H. Joris (0.214)
- XVII. Anoniem Brugs, begin 16de eeuw, vier taferelen uit de legende van de H. Joris (0.214). — *acht taferelen gerestaureerd 1908, zie faktuur (Doc. 14) nrs. 6 en 6 A*

«l'Affaire des tableaux de Bruges»

- XVIII. Jan Provoost, De gierigaard en de dood (0.218)
- XIX. Jan Provoost, Schenker met de H. Nicolaas en zijn vrouw met de H. Godelieve (0.216-217). — *de vier panelen gerestaureerd 1905, zie faktuur (Doc. 6) nr. I*
- XX. Anoniem Brugs, eerste kwart 16de eeuw, Aanbidding der Koningen, De Weduze (0.213)
- XXI. Anoniem Brugs, eerste kwart 16de eeuw, Aanbidding der Herders, de profeet Elisa (0.212). — *beide panelen gerestaureerd 1905, zie faktuur (Doc. 6) nr. II*
2. Zonder bestek, maar aangeduid door E. Copman (Doc. 11, bijvoegsel)
- XXII. Bernard Van Orley, Omgeving, Legende van de H. Rochus (0.225). — *gerestaureerd 1908, zie faktuur (Doc. 14) nr. 7*
- XXIII. Anoniem Westvlaams (?), eerste helft 16de eeuw, Ontmoeting bij de Gouden Poort (rechterluik van de Geboorte van O.-L.-Vrouw (0.372). — *gerestaureerd 1908, zie faktuur (Doc. 14) nr. 8*
- XXIV. Abraham Janssens, H. Drievuldigheid (0.374). — *gerestaureerd 1908, zie faktuur (Doc. 14) nr. 9.*

DOCUMENTEN

De documenten die hierna gepubliceerd worden behoren tot het Dossier Theophile Goethals, thans bewaard in het Stadsarchief te Brugge. Dit dossier werd aangelegd voor voornoemde schepen van financiën van de stad Brugge toen het proces van Buéso tegen de stad was ingezet. Het bleef nadien in privé bezit tot in 1982, toen de stad het kon verwerven.

1

1902, Oktober 7 - De restaurateur Buéso stelt aan conservator Copman voor, een paar schilderijen gratis te restaureren. Kopie van een brief.

Bruxelles, le 7 Octobre 1902

Monsieur Copman, Conservateur du Musée de l'Académie, Bruges.

Monsieur,

J'ai obtenu aujourd'hui de M. le Baron Kervyn de Lettenhove, l'autorisation de remettre en parfait état le tableau de «Memling» du Prince de Radziwill.

Je voulais avant de vous remettre un devis pour vos tableaux, du Musée, vous faire voir un spécimen de mon travail.

Au surplus, en ce qui concerne les tableaux du Musée, je ne désire pas que leur remise en parfait état soit subordonnée à une question d'argent.

En conséquence, et lorsque vous le voudrez, je me tiens à votre entière disposition, pour arranger, et à titre gracieux le tableau qu'il vous plaira de me désigner, nous pourrions, si, vous le vouliez, commencer par l'arrangement des deux tableaux de l'école de Quentin Metsys : «Le compteur d'argent», «La mort recevant un message».

Recevez, (enz.)

(ondertekend) Paul Buéso

Brugge, Stadsarchief, D.Th.G. nr. 32

2

1902, oktober 20 — Bestek van Buéso voor de restauratie van zes schilderijen. Kopie.

Bruxelles, le 20 Octobre 1902.

Monsieur Copman, Conservateur du Musée de l'Académie, Bruges.

Monsieur,

Le prix d'un travail parfait pour remise en état des six tableaux du musée communal de votre ville, s'élèverait à six cents francs.

«l'Affaire des tableaux de Bruges»

1°) Ecole flamande - XVIe siècle.

Deux volets d'un triptyque avec revers, soit quatre panneaux 400 francs

2°) Ecole de Quentin Metsys

L'avare et la Mort recevant un message, soit deux panneaux 200 francs

S'il vous convenait, Monsieur le Conservateur, de donner suite à la première (*présente ?*) proposition, je puis me tenir à votre disposition à partir du lundi 27 courant.

Recevez, (enz.)

(ondertekend) Paul Buéso

Brugge, Stadsarchief, D.Th.G. nr. 34

3

1902, oktober 30 — Bestek van Buéso voor de restauratie van een schilderij. Kopie.

Devis pour la restauration d'un tableau appartenant à l'Eglise St. Nicolas à Dixmude.

Inconnu. Ecole Flamande. XVIe siècle.

«La naissance de la Vierge». Panneau central d'un triptyque. Bois haut. 1.84. x L. 2.14. N° 334 de l'Exposition des primitifs flamands à Bruges. La couleur se soulève en plusieurs endroits. A d'autres elle s'est écaillée. Le panneau est fendu verticalement deux fois dans toute sa hauteur.

Les couleurs disparaissent en partie sous les couches de vernis chancis et des moisissures.

A fixer les parties soulevées avec le plus grand soin, à mastiquer celles écaillées — à refaire les joints et les maintenir à l'aide de taquets ou d'un parquet s'il y a lieu.

A laver, dégraisser, à enlever les chancis, à pointiller et vernir. 1250 francs.

Je dis douze cent cinquante francs.

Bruxelles, le 30 Octobre 1902.

(ondertekend) Paul Buéso

Brugge, Stadsarchief, D.Th.G. nr. 36 verso.

4

1902, november 21 — Bestek van Buéso voor de restauratie van een aantal schilderijen.

Jan Van Eyck.

La sainte Vierge avec l'Enfant Jésus adorés par Saint Georges, Saint Donatien, et le Chanoine G. Van de Paele. Dans le dais, dans la figure de la Vierge, dans la main gauche posée près du divin enfant, dans les jambes de celui-ci, on aperçoit de toutes petites craquelures qui se soulèvent.

A gauche dans la figure de Saint Donatien, à droite dans celle de saint Georges, il y a des craquelures très prononcées en forme de losanges et de cercles irréguliers.

Dans le milieu de l'œuvre, le joint des deux panneaux se détache très légèrement et cela forme une ligne horizontale qui traverse le tableau dans toute sa longueur. A cet endroit la couleur d'une retouche ancienne se soulève légèrement, vers la gauche les planches se sont séparées et il y a une petite fente. Le tableau est couvert d'embus et de chancis, surtout visibles dans les fonds à cause de ces deux cas, les couleurs ont perdu leur éclat. Refixer soigneusement les craquelures et les petites boursouflures. Recoller le joint de la partie fendue pour le maintenir, adapter des taquets à placer dans le sens du fil du bois. Mastiquer les petits fragments disparus. Enlever les embus et les chancis, fortifier et raviver les anciens vernis. Bref revoir ceux-ci au point de vue de la mise en valeur de l'œuvre, 1800".

II HANS MEMLING. — Triptyque de Saint Christophe. Panneau Central-Bois-Haut : 1.21 x Larg.: 1.54.

Saint Christophe-Saint Maur et Saint Gilles.

A gauche dans le nuage blanc, près de la crosse abbatiale tenue par Saint Maur il y a plusieurs boursouflures. Dans le bas de son manteau noir, même état, sur ses pieds dans les herbes émaillées de fleurs, on remarque une vingtaine de frères petites places où l'on voit le bois.

Vers le milieu du panneau, près de la main droite de Saint Christophe, dans le ciel, dans sa main, dans la branche sur laquelle il s'appuie, plusieurs boursouflures.

Dans le corps de l'Enfant Jésus, deux lignes de couleur soulevée. Elles partent de sa poitrine et aboutissent au manteau rouge du Saint. — Sa jambe gauche, un pan du manteau et l'eau portent des traces visibles de chancis. — Dans la partie droite de l'œuvre, il y a des fragments de couleur soulevés et d'autres écaillés, principalement dans la soutane de Saint Gille et sous ses pieds.

Dans le corps de la biche qu'il caresse et dans l'herbe sur laquelle elle se trouve, même état.

Le tableau est couvert d'embus et de chancis, en outre il y a des pellicules

«l'Affaire des tableaux de Bruges»

de vernis qui se sont détachées, visibles sous la main gauche de Saint Christophe.

Volet de droite-face-Bois-Haut 1.21 x Larg.: 0.69.

Le Donateur Guillaume Moreel et ses cinq fils protégés par Saint Guillaume de Maleval.

Dans le fond du tableau, près d'un bouquet d'arbres placés près du château fort, la couleur se soulève.

Dans la robe de bure noire de Saint Guillaume, près de la partie sur laquelle se détache la tête du donateur, au-dessus dans la robe rouge, ensuite près de la main de son patron qui porte l'étandard. Nombreuses petites craquelures qui se soulèvent très légèrement. Les vernis sont consommés principalement dans les parties foncées. — Le panneau est entièrement couvert d'embus, plusieurs parties chancées.

Revers du volet. - Grisaille.

Saint Jean-Baptiste.

Dans le haut de la robe blanche du Saint près de la bannière il y a quelques craquelures soulevées.

Dans les parties foncées (ombres projetées par le personnage) il y a des traces visibles de moisissure et de chancis.

Volet de gauche. — Face-Haut 1.21 x Larg.: 0.69.

La Donatrice, Barbe de Vlaenderberch, et ses onze filles protégées par Sainte Barbe.

Dans le ciel, dans le fond du paysage, quelques petites parties soulevées. Les vernis sont consommés.

Revers du volet. — Grisaille.

Saint Georges terrassant le dragon.

Il y a des petites parties de couleur soulevées, principalement dans une des ailes du dragon. Quantité de traces de moisissures beaucoup plus visibles que dans le revers gauche. Ce triptyque dans toutes ses parties est relativement malade, la couleur ayant souffert fortement de l'écaillage des vernis. A fixer avec le plus grand soin et la plus grande prudence. Lorsque ce travail sera fait, enlever les embus et les chancis fortifier et raviver les vernis restants, mastiquer, pointiller s'il y a lieu (à l'aquarelle). Fr. 1500".

III. — GERARD DAVID. — Bois-Haut : 1.32 x Larg.: 0.98.

Panneau Central. — Le Baptême du Christ. (Triptyque).

Il y a un joint qui a une tendance à se détacher du haut, en plusieurs endroits les vernis sont consommés ou couverts de parties chancées, dans le haut du ciel des repeints à examiner.

Volet de droite. — Bois-Haut : 1.32 x Larg.: 0.43.

Le Donateur protégé par Saint Jean.

A examiner au point de vue des vernis.

Revers de ce volet.

La Vierge et l'Enfant Jésus.

La couleur se soulève en plusieurs endroits et s'écaille en d'autres, dans le bras gauche de la Vierge un grand fragment est tombé.

Volet de gauche. — Bois-Haut : 1.32 x Larg.: 0.43.

La femme du donateur protégée par Sainte Elisabeth.

Le panneau est couvert d'embus.

Revers de ce volet.

Le seconde femme du Donateur protégée par Ste Marie-Madeleine.

Une retouche dans l'épaule gauche. Examiner le joint du panneau central, fixer les parties de couleur soulevées, mastiquer celles écaillées, dégraissier, enlever les chancis, pointiller à l'aquarelle s'il y a lieu, fortifier et raviver les anciens vernis. 800".

IV. HUGUES VAN DER GOES. — Bois-Haut : 1.25 x Larg.: 1.20.

La Mort de la Sainte Vierge.

Il y a quelques petites parties de couleur soulevées, d'autres se sont écaillées. Il y a aussi des repeints assez grossiers. A fixer, à mastiquer, à pointiller, à l'aquarelle à examiner les repeints. 500".

V. GERARD DAVID. — Bois-Haut : 1.82 x Larg.: 1.59.

Histoire de Sisamnès, juge prévaricateur. — Le Jugement de Cambysse.

Un joint du panneau a une tendance à jouer, quelques petites parties soulevées, d'autres écaillées.

Certaines parties sont mates.

Vérifier soigneusement les joints, les maintenir à l'aide de taquets-mastiquer les éclats, les pointiller, raviver les vernis. 600".

VI. GERARD DAVID. — Bois-Haut : 1.82 x Larg.: 1.59.

L'écorchement du juge injuste.

Pendant du précédent.

On remarque deux fentes qui traversent le tableau verticalement dans toute la hauteur.

Même travail qu'au précédent. 600».

VII. PIERRE POURBUS. — Bois-Haut : 2.25 x Larg.: 1.80.

Jugement dernier.

«l'Affaire des tableaux de Bruges»

La couleur se soulève, cinq fentes traversent verticalement l'œuvre, il y a également de nombreux repeints. Fixer la couleur avec le plus grand soin, refaire les joints, les maintenir à l'aide de taquets, mastiquer examiner - les repeints, pointiller à l'aquarelle, vernir. 1000".

VIII. PIERRE-POURBUS. — Bois-Haut : 0.95 x Larg.: 0.70.

Portrait de Jean Fernagant. - La couleur de l'œuvre est complètement mate quelques petits repeints.

Examiner les repeints, raviver les anciens vernis. 150".

IX. PIERRE POURBUS. — Bois-Haut 0.95 x Larg.: 0.70.

Portrait d'Adrienne de Bunck, femme de Jean Fernagant.

Pendant du précédent. Il y a trois fentes dans le panneau. Une part du haut de celui-ci pour aboutir au-dessus de la manche grenat du personnage. La couleur est également très mate.

Refaire les trois joints, les maintenir à l'aide de taquets, mastiquer, pointiller les petits éclats, raviver les anciens vernis. 250".

X. JEAN PREVOST. — Bois-Haut 1.37 x Larg.: 1.65.

Le Jugement dernier-Tableau cintré.

En certains endroits il y a des parties de couleur soulevées. Il y a également des parties repeintes et des parties mates. A fixer la couleur avec le plus grand soin, examiner les repeints, raviver les vieux vernis. 300".

XI. JACQUES VAN DEN COORNHUIUSE. — Le Jugement dernier. - Bois-Haut : 1.25 x Larg.: 1.25.

Copie libre du tableau précédent.

Il y a quatre joints qui traversent le tableau verticalement. Il y a des petites parties de couleur soulevées d'autres se sont écaillees.

Refixer soigneusement les parties soulevées. Refaire les joints, les maintenir à l'aide de taquets, mastiquer les éclats de couleur, pointiller à l'aquarelle. 350".

XII. LANCELOT BLONDEEL. — Toile Haut : 1.38 x Larg.: 1.19.

Saint Luc peignant la Sainte Vierge et l'Enfant Jésus. - (Tableau cintré).

La toile est détendue, les couleurs sont couvertes de chancis.

Détendre la toile complètement, la retendre, enlever les chancis, pointiller et vernir s'y a lieu. 250".

XIII. LANCELOT BLONDEEL. — Bois-Haut : Larg.:

Saint Georges terassant le dragon.

Il y a trois joints traversant le tableau horizontalement dans toute sa largeur.

Quelques petites parties soulevées. - Tableau complètement mat.

Fixer, maintenir les joints à l'aide de taquets, mastiquer pointiller et vernir s'il y a lieu. 500".

XIV. LAMBERT LOMBARD. — Bois-Haut : 0.94 x Larg.: 0.73.

La Vierge et l'Enfant Jésus.

Un joint horizontal traverse complètement le tableau. Les couleurs sont extrêmement mates.

Refaire le joint, mastiquer, pointiller, vernir, s'il y a lieu. 100".

XV. PIERRE CLAEIS. — Bois-Haut : 1.60 x Larg.: 1.98.

La Convention de Tournay.

La couleur se soulève, les joints se détachent, les vernis sont chancis. L'ensemble est assez malade.

Fixer la couleur avec le plus grand soin, examiner les joints, les maintenir à l'aide de taquets. Enlever les chancis, mastiquer pointiller et vernir s'il y a lieu. 400".

XVI. ECOLE FLAMANDE XVe Siècle.

Quatre épisodes du martyre de Saint-Georges.

La couleur se soulève, il y a des taches, restaurations anciennes.

Deux joints verticaux sont visibles. Tableau très mat.

Fixer la couleur-Vérification des joints et des restaurations.

Vernir s'il y a lieu. 400".

XVII. ECOLE FLAMANDE XVe Siècle.

Quatre épisodes du martyre de Saint Georges.

La couleur se soulève, il y a quatre joints verticaux qui se détachent.

Des grands fragments de couleur écaillés.

Fixer la couleur, vérification des joints, mastiquer et pointiller les parties écaillées, vernir s'il y a lieu. 400".

XVIII. QUENTIN METSEYS. — (Ecole de)

XIX. Deux volets d'un triptyque.

L'Avare et le Mort. Bois-Haut : 1.18 x Larg.: 0.78.

La couleur se soulève en plusieurs endroits en d'autres elle s'est écaillée. Trois points à examiner.

Refixer avec le plus grand soin, mastiquer pointiller et vernir s'il y a lieu. 200".

«l'Affaire des tableaux de Bruges»

XX. JOSSE VAN CLEVE. — (Ecole de)

XXI. Deux volets d'un triptyque.

Volet de gauche. - Bois-Haut : 0.90 x Larg.: 0.60.

L'Adoration des mages.

Revers.

Le cellier.

Volet de droite-Bois-Haut : 0.90 x Larg.: 0.60.

L'Adoration de l'Enfant Jésus par les Bergers.

Revers.

Le Pardon.

La couleur se soulève, il y a de nombreuses parties écaillées, les tableaux sont très sales.

Fixer, laver, dégraisser, mastiquer et pointiller vernir, s'il y a lieu. 400".

Total francs 10500"

Je dis : Dix mille cinq cents francs.

Le 21 Novembre 1902.

(ondertekend) Paul Buéso

Brugge, Stadsarchief, portefeuille Musea. Restauratie van schilderijen door Buéso, 21 november 1902. Gedeeltelijk gepubliceerd door Sosson, a.w., blz. 133-136, nr. 58. Kopie van dit bestek, in D.Th.G. nr. 15.

5

1904, oktober 2 — Buéso belooft de restauratie van zes schilderijen af te werken en stelt voorwaarden om verder in Brugge te werken.

Bruxelles, le 2 Octobre 1904.

A Monsieur Copman, Conservateur (enz.) St. Michel-lez-Bruges.

A mon grand regret je n'ai pas pu vous faire visite cette semaine, retenu au musée de Bruxelles par des travaux très importants.

La semaine prochaine je passerai pour examiner l'ébauche du travail et pour le compléter s'il y a lieu.

Je pense que pour la fin de cette année ou pour le début de l'an prochain, vos six panneaux seront entièrement terminés, y compris le vernissage.

A ce moment, si vous le voulez, nous pourrions continuer le travail, seulement je ne pourrais vous consacrer tout mon temps pendant plusieurs mois qu'à la condition que la ville autorise sous votre haute direction un travail d'ensemble, car vous comprendrez facilement que pour des travaux

secondaires et d'un prix minime, je ne puis me tenir à la disposition de la Ville avec et y compris mon personnel d'artistes et d'ouvriers.

Lors de ma prochaine visite je me permettrai de vous adresser une dépêche.

Recevez, (enz.)

(ondertekend) Paul Buéso

Brugge, Stadsarchief, D.Th.G. nr. 45. Kopie

6

1905, oktober 8 — Faktuur van Buéso voor de restauratie van zes schilderijen. Kopie.

A Messieurs les Bourgmestre et Echevins de la ville de Bruges.

I.— Quentin Metsys (Ecole de) Deux volets d'un triptyque.

«L'Avare et la Mort» Bois H. 1.18 x L. 078.

La couleur se soulevait en plusieurs endroits, en d'autres elle s'était écaillée.

Refixé avec le plus grand soin, mastiqué, pointillé et verni 200 francs.

II.— Josse Van Clève (Ecole de) Deux volets d'un triptyque.

Volet de gauche. Bois H 0.90 x L. 060.

«L'Adoration de l'Enfant Jésus par les Bergers».

Revers «Le Pardon».

La couleur se soulevait, il y avait de nombreuses parties écaillées, les tableaux étaient très sales.

Fixé, lavé, dégraissé, mastiqué et pointillé, verni. 400 francs.

Total fr. 600 francs

Je dis six cents francs.

Brugge, Stadsarchief, D.Th.G. nr. 49 verso

7

1907, februari 20. — Baron H. Kervyn de Lettenhove vraagt aan Buéso hem de beschadigingen die de meesterwerken hebben geleden, te laten kennen. Kopie van een brief.

Monsieur Buéso,

Pourriez-vous m'envoyer, par retour du courrier, le relevé des tares de toutes sortes relevées sur les tableaux suivants du musée de Bruges :

«l'Affaire des tableaux de Bruges»

Grand Van Eyck

1. Memling

3. G. David

3. Pourbus

Claeissens (Convention de Tournai)

J'entends par tares : fentes, soufflures, chancis ; craquelures, etc. etc. Détaillez-moi cela le plus possible en me disant ce que vous pensez de l'état de chaque tableau. Je pense que vous me demandez pas mieux que j'invoque votre autorité et vos connaissances.

Un mot de réponse s.v.p. et mes meilleures salutations.

(ondertekend) Bon h. Kervyn de Lettenhove

St. Michel, près Bruges, 20-2-07.

Brugge, Stadsarchief, D.Th.G. nr. 55.

8

1907, april 23 — Het stadsbestuur bestelt de restauratie van vijf schilderijen. Minuut in machineschrift van de brief.

Administration Communale de Bruges

3e Division...

Bruges le 23 avril 1907

Monsieur,

Nous vous serions obligés de vouloir bien, conformément à l'avis exprimé par la commission royale des monuments, vous charger de faire aux tableaux indiqués ci-après les restaurations qui sont prévues sous les numéros I, II, VII, IX et XIII du devis que vous avez dressé le 21 novembre 1902 et donc vous trouverez ci-jointe une copie.

1° tableau de Van Eyck.

2° triptyque de Memlinc.

3° Pierre Pourbus. - Jugement dernier.

4° Pierre Pourbus. - Portrait d'Adrienne De Bunck, femme de Jean Fernagant.

5° Lancelot Blondeel. - St Georges terrassant le dragon.

Pour déférer au désir exprimé par la commission royale des monuments, vous voudrez bien procéder en outre, à un essai de restauration sur une surface de quelques centimètres carrés de la susdite œuvre de Van Eyck. Cet essai a surtout pour but de s'assurer si l'on peut, sans inconvenient, enlever les retouches anciennes aux abords du joint des panneaux.

Il nous serait agréable (enz.)

Le Secrétaire
(ondertekend) C. Debandt

Les Bourgmestre et Echevins
(ondertekend) Visart de Bocarmé
Brugge, Stadsarchief, D.Th.G. nr. 10.

9

1907, mei 11. — Paul Buéso meldt aan het stadsbestuur dat hij eerlang de restauratiewerken zal beginnen. Oorspronkelijke brief.

Paul Buéso
Expert
Restaurateur de Tableaux
24, Rue du Gentilhomme
Bruxelles, le 11 mai 1907

Messieurs les Bourgmestre et
Echevins de la ville de Bruges

Messieurs,

J'ai bien reçu vos honorées du 23 et 27 avril et ai pris immédiatement toutes les dispositions nécessaires pour commencer la restauration sans retard et pour la poursuivre sans interruption. A cet effet, j'ai terminé à Bruxelles tous mes travaux et ai fait procéder à la confection des matériaux et de l'outillage nécessaire pour soins à appliquer aux peintures sur bois.

Le dit matériel est expédié et je commencerai le travail le jeudi 15 courant.

La durée de celui-ci sera de cinq à six mois donc pour le début de l'hiver les tableaux seront remis en parfait état.

Pour autant bien entendu, qu'ils vous plaisent de donner les instructions nécessaires pour que je puisse travailler sans interruption aux divers tableaux que vous m'avez indiqués ; car vous le comprendrez fort bien il me serait impossible de séjourner à Bruges pendant plusieurs semaines, accompagné de deux ou trois aides s'il s'agissait d'arranger un seul tableau à la fois.

Veuillez agréer, Messieurs, mes salutations distinguées.

(ondertekend) Paul Buéso

Brugge, Stadsarchief, D.Th.G. nr. 65

1907, juni 29. — Het stadsbestuur meldt aan Buéso dat Copman nog

10

«l'Affaire des tableaux de Bruges»

vier schilderijen zal aanduiden. Handgeschreven minuut en nota aan Copman.

Gemeentebestuur van Brugge

3e Afdeling

...

Brugge den 29-6-1907

Monsieur Buéso,

Comme suite à la lettre que vous avez adressée le 26 juin 1907 à Mr. Copman, nous avons l'honneur de vous faire savoir que vous pouvez continuer les travaux de fixage, parquetage et appliquement de taquets à quatre autres tableaux du musée. Nous avons invité Mr. Copman à vous désigner ces tableaux et vous voudrez bien vous conformer à ses instructions.

Agréez,

Le Secrétaire
(geparafeerd)

Le Bourgmestre et Echevins
(geparafeerd)

Monsieur Copman
St. Michel

Nous avons l'honneur de vous renvoyer ci-joint la lettre que vous a adressée M. Bueso. Nous vous prions de vouloir bien lui indiquer quatre autres tableaux du musée auxquels il pourra continuer les travaux en se conformant aux instructions que vous jugerez utiles de lui donner.

Agréez,

Le Secrétaire,
(geparafeerd)

Le Bourgmestre et Echevins
(geparafeerd)

(Aan dit document is een briefje vastgespeld met volgende tekst :)

N.B.

Les tableaux désignés par Mr. Copman ont été :

- 1° N° 7 de la facture — Episodes de la vie de St. Roch (hors du devis)
- 2° N° 8 de la facture — Rencontre de Joachim et de Ste Anne (hors du devis)
- 3° N° 9 de la facture — Christ et dignitaire de l'Eglise (hors du devis)
- 4° N° 10 de la facture — La Vierge, l'Enfant Jésus et St. Jean (N° XIV du devis)

Brugge, Stadsarchief, D.Th.G. nr. 69

bestuur verzocht werd de werken stop te zetten. Hij drukt zijn verwondering uit. Kopie.

Bruxelles, le 15 septembre 1907.

Monsieur Copman,

J'ai bien reçu votre dépêche ainsi qu'une lettre de l'administration communale de Bruges, me priant de surseoir à l'exécution des travaux de restauration des tableaux du Musée.

Permettez-moi, Monsieur le Conservateur, de considérer cette mesure comme étrange et en tout cas injustifiable pour moi. C'est au moment où le travail entre dans la phase définitive que l'on m'empêche de continuer. Je n'ai pourtant rien à voir avec les dissentiments de conservateurs que je regrette d'autant plus que ce sera moi qui en paierai les frais. Au surplus, permettez-moi de vous faire remarquer que votre mandataire Monsieur Daled a une singulière façon de protéger les tableaux de votre Musée. Je vous prie de croire que si j'avais été présent à la visite qui provoque le présent incident, personne n'aurait touché à un tableau.

Veuillez agréer (enz.)

(ondertekend) Paul Buéso

Brugge, Stadsarchief, D.Th.G. nr. 78

12

1907, september 26. — Vragenlijst en antwoorden betreffende de restauratie uitgevoerd door Copman. Kopie.

Copie du questionnaire avec réponse transmis le 26-7bre 1907

Musée de Bruges

I¹) Nettoyage des tableaux

A. M. Copman a-t-il fait nettoyer à l'aide de liquide les tableaux plus que vos hommes ou vous ne l'aviez jugé nécessaire ?

Non, Mr. Copman ne nous a jamais donné ordre de nettoyer des tableaux, à notre connaissance ceux-ci ne l'ont jamais été.

B. Certains glacis ont-ils été ainsi enlevés par sa faute et ses ordres.

Non, nous n'avons jamais vu dans les ateliers «La petite Annonciation». Ne s'agit-il pas d'un petit tableau très clair. Episodes de la vie de St. Roch. Celui-ci n'a jamais été nettoyé par nous.

Exemple

Le petite annonciation

2¹) *Grattages*

- A. Est-ce d'accord avec vous ou avec vos ouvriers que les tableaux ont été grattés avec un canif — que de soi-disant repeints ont été labourés avec des pointes de lames que les chairs des personnages du «Jugement dernier du Pourbus ont été rapées par des grattoirs.
- B. Est-ce encore et d'accord avec vous que tout le long des joints de soi-disant repeints anciens ont été enlevés sur le même Pourbus.

Non — Lorsque nous avons vu que Mr. Copman a commencé le grattage nous avons pensé qu'il avait reçu des recommandations dans ce sens. Il est incontestable qu'il y avait des vieux repeints très mauvais. Ceux-ci ont été enlevés exclusivement par M. Copman.

Non, Mr. Copman ne nous a pas demandé notre avis pour enlever les repeints anciens le long des joints.

3¹) *Repeints*

- A. Est-ce Mr. Copman ou votre artiste qui a fait les repeints.
- B. Est-ce lui notamment qui a repeint la tête du Christ et sa main dans «Le Jugement dernier».
- C. Les larges repeints de ce tableau le long des joints étaient-ils nécessaires — Qui les a faits ?
- D. Y a-t-il encore sur ce «Jugement dernier, des repeints faits par Mr. Copman sans nécessité ? Indiquez les autant que possible ?

Les parties repeintes ont été exécutées par M. Copman — Suivant l'usage nous nous sommes bornés à exécuter des retouches.

Oui.

Oui, le long des joints des pointillages et des restaurations étaient nécessaires pour couvrir les mastics — Mr. Copman et Mr. Berlin.

Non
Celui-ci n'a fait que le strict nécessaire.

E. Sur le portrait de femme de Pourbus qui a fait les repeints à l'oreille ?

F. Enfin vos hommes n'ont-ils pas fait remarquer à M. Copman le danger de ces grattages et de ces repeints ?

Il y a derrière l'oreille un repeint qui a été glacé légèrement.

Non, car Mr. Copman travailla avec la plus grande prudence et nous avons pensé que s'il procérait de cette façon c'est qu'il le faisait suivant des indications formelles du Comité de surveillance du musée.

Au surplus il ne nous appartenait pas d'intervenir dans un sens ou dans l'autre, en discutant avec un délégué de la ville, conservateur du musée de l'académie.

s. J. Berlin
artiste-peintre, 5, rue Verbist
St. Josse ten Noode
26 sept. 1907

Le présent questionnaire a été remis :

- 1°) M. le Baron Kervyn Saint-Michel
- 2°) à la Commission des Monuments Bruxelles
- 3°) Mr. Copman, Bruges

Brugge, Stadsarchief, D.Th.G. nr. 85

13

1908, augustus 31 - Faktuur van Buéso

Paul Buéso Fils
Tableaux anciens

Expertises. Restaurations
14, Boulevard du Régent
Bruxelles le 31 Août 1908

Messieurs les Bourgmestre et Echevins de la ville de Bruges

DOIT

«l'Affaire des tableaux de Bruges»

1.

PIERRE CLAEIS Bois H 1,60 x L. 1.98
LA CONVENTION DE TOURNAI

La couleur soulevée a été fixée, les joints ont été maintenus à l'aide de taquets.

Les chancis ont été enlevés, les fentes ont été mastiquées et pointillées.

Prix convenu suivant devis remis le 15 novembre 1902 et instructions de l'administration communale en date du 12 mars 1907.

Rep. V n° 26 Annexes 1473 400

1° Travail supplémentaire exécuté au tableau de «Pierre Claeis, la Convention de Tournai».

Nettoyage et enlevage des ancien repeints Restauration complète.

Travail exécuté suivant les instructions de Monsieur le Délégué de la Ville de Bruges.

Instructions ratifiées par lettre de l'Administration Communale en date du 12 mars 1907, 2e Devision Rep. V n° 26 Annexes 1413 et par décision du Collège Echevinal en date du 16 mai 1907 Rep. F n° 124 Annexes 2194.

Prix convenu 400

2.

PIERRE POURBUS Bois H 2,25 x L 1,80
LE JUGEMENT DERNIER

Fixé la couleur soulevée, recollé les joints, maintenu ceux-ci à l'aide de taquets, mastiqué et pointillé (Rep. F n° 13. Annexes 1916).

Prix convenu suivant devis remis le 15 Novbre 1902 1.000

2A.

Travail supplémentaire exécuté au tableau de P. Pourbus «Le Jugement dernier».

Nettoyage et enlevage des nombreux repeints qui abîmaient le tableau.

Restauration complète.

Travail exécuté suivant les instructions de Monsieur le Délégué de la ville de Bruges.

Prix convenu 1.000

3. PIERRE POURBUS Bois H 0,95 x L 0,70
PORTRAIT d'ADRIENNE DE BUUCK, FEMME DE JEAN
FERNAGANT
Refait les trois joints, maintenu ceux-ci à l'aide de taquets,
mastiqué les fentes et pointillé.
Rep. F n° 13 - Annexes 1916
Prix convenu suivant devis remis le 15 Novembre 1902. 250
4. LANCELOT BLONDEL Bois H 1,25 x L 1,95
SAINT GEORGES TERRASSANT LE DRAGON
Fixé la couleur soulevée, maintenu les joints à l'aide de taquets,
mastiqué et pointillé les fentes. Rep. F n° 13. Annexes
1916.
Prix convenu suivant devis remis le 15 Novbre 1902. 500
5. LANCELOT BLONDEL (attribué) Bois
LA NAISSANCE DE LA VIERGE
Fixé les parties de couleur soulevée, refait les joints, maintenu
ceux-ci à l'aide de taquets mastiqué.
Restauration complète
3e div. F 13 - Annexes 1915
Prix convenu suivant devis remis le 30 octobre 1902 à Monsieur
Verlant, Directeur Général des Beaux-Arts dont copie a
été transmise à l'administration Communale en date du 25
Avril 1907 1.250
6. ECOLE NEERLANDAISE XVe SIECLE Bois (deux panneaux)
HUIT EPISODES DU MARTYRE DE SAINT GEORGES
Fixé la couleur soulevée, refait les joints, maintenu ceux-ci à
l'aide de taquets, mastiqué les fentes et pointillé.
Prix convenu suivant devis remis le 15 Novbre 1902. 800
- 6A. Travail supplémentaire exécuté aux tableaux qui précèdent.
Après restauration complète en 1907, sans aucune autorisation
et en mon absence, un membre du Comité de la Société des

«l'Affaire des tableaux de Bruges»

Amis du Musée a procédé à des nettoyages aussi inopportuns que maladroits.		
Supplément pour remise en état	200	
7.		
ECOLE NEERLANDAISE XV SIECLE		Bois
EPISODES DE LA VIE DE SAINT ROCH		
Reconstitution complète		
Travail exécuté suivant les instructions de l'Administration Communale de Bruges en date du 29 Juin 1907, 3e div., rep. F n° 124 annexes 2816 et sous la surveillance de son délégué.	1.000	
8.		
LANCELOT BLONDEL (attribué)		
RENCONTRE DE JOACHIM ET DE SAINTE ANNE		
Fixé la couleur soulevée, restauration complète.		
Travail exécuté suivant les instructions de l'Administration Communale de Bruges en date du 29 juin 1907 — 3e div. Rep. F n° 124. annexes 2816 et sous la surveillance de son délégué	500	
9.		
ECOLE FLAMANDE XVIIe SIECLE		Bois
CHRIST ET DIGNITAIRE DE L'EGLISE		
Fixé la couleur soulevée, refait les joints, maintenu ceux-ci à l'aide de taquets, mastiqué pointillé.		
Travail exécuté suivant les instructions de l'Administration Communale de Bruges en date du 29 juin 1907, 3e div. rep. F n° 124 annexes 2816 et sous la surveillance de son délégué ..	300	
10.		
LAMBERT LOMBARD.		
LA VIERGE, L'ENFANT JESUS ET SAINT JEAN		
Fixé la couleur soulevée, refait les joints, maintenu ceux-ci à l'aide de taquets, mastiqué pointillé.		
Travail exécuté suivant les instructions de l'Administration Communale de Bruges, en date du 29 juin 1907, 3e div. rep. F n° 124 annexes 2816 et sous la surveillance de son délégué ..	300	
Total francs	7.990	

Certifié sincère et véritable à la somme de sept mille neuf cents francs.

Brugge, Stadsarchief, D.Th.G. nr. 17